
periszkóp

(Két történelmi regényünkről)

VARGA ZOLTÁN

Kallódó emberek — valahogy akaratlanul is ez az ismert filmcím ötlük fel bennem, nem túlságosan gazdag, újabb keletű prózatermésünk egyik tagadhatatlanul jelentős darabja, Gion Nándor Híd-díjas regénye, a *Virágos katona* kapcsán. Vagy akár módosíthatnám is a filmcímét, „Tengődő emberekre” mondjuk, mivel a regény legtöbb szereplője nyomorgó század eleji szegényparaszt vagy zsellér, nincstelen lakója a faluvégi Kálvária és Zöld utcának, ahonnan fogcsikorgató elszánással vagy beletörődő lemondással, ám mindenképpen keserű irigységgel tekint föl a Tuknak nevezett domb megváltást jelképező gazdaházaira. Oda, ahová keveseknek sikerül csak a felemelkedés olyképpen, mint a kezdetben szívós, kitartó munkával, később csalással próbálkozó és gazdag pártfogóra is találó Stefan Krebsé, az idegenből érkezett sváb molnáré, vagy a gyerekeit éheztető, kupeckodását szenteskedő képmutatással leplező, és kuporgatott javait apró, körültekintő óvatossággal űzött lopásokkal is kiegészítő Istenes Bibic Mihályé. Ám, ha már ebbe a filmcím körüli játékba belefogtam, mégis jobb talán, ha a „kallódó” kifejezés mellett maradok, mivel ezek a figurák mellékalakjai csak a regénynek, „átlagtengődők”, akiknek fontossága jobbára abban rejlik, hogy ők teremtik meg azt a közeget, amelyben a regény központi alakjai, a társadalmi helyzetüket tekintve ugyan velük egyívású, de adottságaik folytán tőlük különböző „kallódók” mozoghatnak és cselekményt teremthetnek, illetve *láttathatnak*, mindenekelőtt környezetüktől eltérő életvitelükkel mutatva meg a szokványosat, a normálisat is. Úgy, ahogyan azt mindenekelőtt a regény egyes szám első személyben megszólaló hőse, Rojtos Gallai István teszi a könyv oldalain:

„Márpedig én nem akartam tudni a háborúról, és arról sem akartam tudni, hogy három nap múlva be kell vonulnom. Egyszerűen csak üldögélni akartam nyugodtan a Kálvárián, mintha semmi sem történt volna, nézni a tuksi dombot és a Kálvária utcát, s időnként elkalandozni a Virágos Katona jóvoltából.”

Legtömörebben és legtalálóbban alighanem itt jellemzi önmagát Rojtos Gallai, közvetlen megfogalmazásban leginkább itt fejezve ki azt a szemlélődő-álmódzó magatartásformát, amely e figurát különösképpen alkalmassá tette arra, hogy megalkotója köréje építse föl meglehetősen részletekre szakadó világát, s ugyanez a magatartás tette alkalmassá Gallait a narrátori szerepkörre is. Révedező, illúziókba menekülő szemléletéből fakad az a szimbolikus szerep is, amit a Virágos Katona festett alakja Gallai kissé talán patológikus lelki ficama folytán a regényben betölt és amit némileg talán erőltetett szerzői elképzelésnek is tekinthetünk. Amennyiben ugyanis a Gion regényében élénk tártakat a valóság felől igyekszünk megközelíteni, mindenképpen kissé nehéz elhinni egy, a századforduló táján született és az első világháború kezdetekor felnőttkorba lépő parasztfiúról, hogy éppen egy temetői stációképen látható, Jézust korbácsoló, s mellén élénksárga virágot viselő római katona arcán fedezze föl azt a mindenén kívül álló, szenvedésmentes „magánboldogságot” kifejező mosolyt, aminek annyira hatása alá kerül, hogy segítségével olyan mindent megszőpítő álomvilágba röpítheti magát, amelyből csupán a világháború ébresztheti föl. Akkor is valószínűtlen ez, ha Gallainak van mi elől menekülnie, vagy ha éppen arra gondolunk, hogy ebben az életét citerázgatással tengető figurában Gion voltaképpen a művészmagatartás egy formáját igyekezett megtestesíteni, akarva, nem akarva azt is kifejezve egyúttal, hogy azok az alkati adottságok, melyek az embert művésszé tehetik, fejlődést nem biztosító primitív környezetben csakis a különtség útjára terelhetik, Ady szavával szólva „Hortobágy poétájává” formálva, olyan figurává, aki egyéb lehetőségek híján „káromkodhat vagy fűtörészhet” csupán. Persze kérdés, okvetlenül „rágódnunk” kell-e a stációkép Virágos Katonája álmokba ringató szerepének pszichológiai vagy éppen pszichopatológiai valószínűségén, ahelyett, hogy annak fogadnánk el, aminek nyilvánvalóan készült: olyan „irreális fikciókeretnek”, amelynek feladata annak a kicsit meseszerű légkörnek megteremtése és indoklása lenne, amit sokkal kifejezettebben és következetesebb formában a *Virágos katonát* megelőző Gion-műben, az *Ezen az oldalonban* találhatunk meg. Ez a meseszerűség különben a regény olvasásakor is arra kényszeríti a kritikust, hogy a regény világát ne valóság és alkotás „egy az egyhez” való összevetése alapján igyekezzen megközelíteni, de ugyanakkor a valóság bizonyos számonkéréséről se mondjon le. Annál is inkább, mivel a szerző mintha csak olvasóit és kritikusait kívánta volna figyelmeztetni e sajátos valóságlátásra könyve fülszövegeként olvasható rövid vallomásával:

„Ősz hajú, öreg emberekkel beszélgettem, arra kértem őket, hogy meséljenek nekem régi, érdekes történeteket.

— Milyen régi történeteket? — néztek rám csodálkozva.

— Hatvan-hetven évvel ezelőtti történeteket — mondtam.

Sok mindent összeolvastam már arról a korról, a századfordulóról és a századelőről: tudom, hogy mennyibe került akkoriban egy mázsa búza, mekkorák voltak a munkabérek, és milyen politikai pártok tevékenykedtek. Sok kérdést tettem fel az öreg embereknek, türelmesen meghallgattak, de nem válaszoltak a kérdéseimre — csak arról beszéltek, amit érdemesnek tartottak feleleveníteni, arról sem sokat. Emberekről beszéltek, persze magukról is.”

Sok mindent megmagyaráz ugyanis ez a vallomás, de sok dologról árulkodik is. Mindenekelőtt arról a szakadékról, ami a regényben ábrázolni kívánt korról hallottak és olvasottak közt táton, s ami meglehetősen szembeűnő módszerbeli következetlenségekhez is vezetett egyben. Ennek formai tünete az is, hogy, bár a regényben történeteket nagyrészt magától Gallaitól tudjuk meg, akadnak a könyvben harmadik személyben elmondott, többé-kevésbé krónikaszerű részek is, mintha Gionnak nem mindig sikerűlt volna mondanivalóját beleszorítani regényalakjának szubjektumába, ami pedig azért is kívánatos lett volna, mivel sajátos „költői realizmusát” főleg az „énben” írt részekben sikerűlt igazán kibontakoztatnia. Ott, ahol a nyilvánvaló „szájhagyományból” eredő és költői fantáziával átűnyegített nyersanyag dominál. Sőt, az így elmondottak közül is számos mozzanatot csak azért érzűnk elfogadhatónak, vagy éppen „hitelesnek”, mivel Gallaitól tudjuk meg őket, míg a közvetlenül, „objektíván” elmondottak közt nem egy olyan esemény is akad, amely „objektív valóságként” aligha állja ki a próbát, éppen azért, mert az író és olvasó közé iktatott elbeszűlő hiánya fokozottabban készűtet a valóság számonkérésére, illetve a naivitás leleplezésére. Nem bizonyos ugyanis, hogy amit „elűhetűnk” Gallainak, elűhetűnk (most már így, idűzűjel nélkül) Gionnak is, akitől mégiscsak azt várnánk, hogy kevésbé naiv legyen, mint figurája. Ennél is nagyobb baj, hogy a krónikaszerű „űsszekűtűszűvegek” meglehetősen információszegűnyek, s ezért funkciűtlanak hatnak, főleg azért, mert amit belűlűk, elsűsorban Stefan Krebsrűl és családjárűl megtudunk, nem annyi, hogy a „szeműlyváltást” igazán megindokolná. Kissé talán még csodálkozhatunk is, hogy Gion ezt a módszert választotta, mivel az itt elmondottakat is nyugodt lélekkel rábűzhatná Gallaira, akinek isműtelt beszélgetűsei Rűzivel, a molnár lányával, szinte őnmaguktűl kínálták az „űnregűny” tűretlen megűrszésének lehetűségét, úgyhogy ennek elszalasztását még a szerző tudatos egysűrsűsűgre való tűrekvűse sem indokolhatja. Amennyiben viszont Gion mindenáron ragaszkodni kívánt a két kűlűnbűzű látűszűg vűltogatásához, úgy a harmadik szeműlyben megűrt részeknek feltűtlenül gazdagabbaknak, „felűlnűzetűbbeknek” kellett volna lenniűk, kűzelebbállónak ahhoz a prűzához, amit általában „nagűepikainak” vagy „nagűrealistának” nevezűnk. Nemcsak azért, mert alkalmazását Gion könyvűnek többé-kevésbé tűrtűnelmi regűny mivolta is igazolhatta volna, hanem mert ugyanannak a kornak és kűrnyezetnek egyidejű, objektív és szubjektív módszerekkel tűrtűnű ábrázolása, a kűlsű és belsű valóság pűrhuzamos megmutatása pusztán a mestersűg felűl nűzve is izgalmos írűi feladat lehetett volna. Annak megmutatására gondolok, hogy milyen volt valójában, s milyennek látta Gallai azt a valóságdarabot, aminek kűzepette a regűny cselekműnye vűgbe megy, bár ennek kapcsán mindjűrt az is felvethetű, hogy ez a lehetűség csak akkor teljesűdhetett volna ki, ha a szűlesebb mederben folytatott kűlsű valóság mellett realisabb belsű valóságábrázolással is találkozhatunk, vagyis ha a szerzőnek olyan fokon sikerűl belelűnie magát Gallai tudatába, hogy úgy érezűk, valűban egy századunk elején űlt, álmodozásra hajlamos és kibontakoztatni nem tudott adottságai folytán kűrnyezetűtűl elkűlűnűlű falusi fiű belsű világbába pillanthattunk be.

Csakhogy Gallai nem ilyen, sűt Gion űrezhetően nem is nagyon igyekezett ilyenne tenni. Ezért nem felelnek meg az általa látottak sem va-

lami képzeletgazdag, de egyszerű lélek által tükrözött valóságdarabnak, hanem csupán valami meglehetősen öntörvényű, egyszerűvé stilizált költői világnak inkább. Ám még ha figyelembe vesszük is ezt a „szuverén” költőiséget, a regény egyes részletei mindenképpen csak akkor hatnak igazán sikerültnek és megkapónak, amikor nem ütköznek a valóságba, illetve ütközésük nem ellenőrizhető. Ilyen pl. mindaz, ami az álmokba menekülés lehetőségét Gallai számára megcsillantó Gilikével, a szerencsétlen, félnótás kis kanászfíúval történik vagy vele függ össze. Gilikéről el tudjuk hiinni, hogy ujjaival játszva kitalált mesékben vesz elégtételt sanyarú sorsán, még groteszk halálba lovaglását a kandisnón is lefogadhatjuk, arra is gondolva persze, hogy „ténynek” csupán a Gilikével fizikailag történtek tekinthetők, míg a lelkében lejátszódók, tettenérhetetlenségük folytán, olyan „légüres térben” mennek végbe, amit az író szabadon tölthet ki képzeletével. Ezzel szemben a Váry-kastélyban lezajlott kártyacsaták kapcsán valahogy az a helyzet, hogy talán jobb lett volna, ha Gallai sohase jár személyesen a kastélyban, mindössze hall egyet-mást az ott történekről, és pusztán a Virágos Katona bűvöletében képzelet el őket olyannak, ahogyan a regényben kibontakoznak. Le kell ezt szögeznünk, bár ugyanakkor azzal is tisztában vagyunk, hogy a kastélyban lejátszódó jelenetek nem csupán legszebb részei a regénynek, hanem lényegében egy történelmi állapot allegóriáját is jelentik — a tájunkon élt egykori magyar dzsentriréteg és a feltörőben lévő nemzetiségi kispolgárság egymáshoz való viszonyának telibe találó megragadását. Itt ugyanis már mindenképpen arról van szó, hogy a magyar irodalom klasszikus értékeiből alighanem egyetlen társadalmi réteg életét se ismerhetjük meg annyira kimerítően, mint éppen a dzsentriét, amiért is e részleteket olvasva minduntalan korábbi olvasmányélményeinkbe ütközünk, s nehezen fogadhatjuk el a kastélybeli világot abban a leegyszerűsített formában, ahogyan a *Virágos Katona*-ban találkozunk vele. Mert hát Váry alakja Gion beállításában inkább csak olyannak hat, amilyenek egy különc földesúr (pedig de ismert típusa ez is a magyar irodalomnak!) a kastély árnyékában élők, de annak szobáiba soha be nem pillantók képzeletében él. Ennek megfelelően Váry viselkedését legyőzött kártyapartnereivel szemben, azt, hogy a névnapjára minden évben újra megjelenő (!) vendégeit rendre „hivány embereknek” nevezve dobhatja ki, inkább csak valami róla szóló mendemondának fogadhatjuk el, olyasminek, aminek lehetett ugyan valami valóságalapja, de ami mégsem játszódhatott le egészen úgy, ahogyan azt Gion, illetve Gallai elmondja nekünk. Gion tehát azzal, hogy hősét közvetlenül Váry közelébe engedi, szemtanújává, sőt részesévé teszi kártyacsatáinak, voltaképpen a „legendaszerűség hitelességét” rombolja le. Ez pedig már csak azért is „hibás lépésnek” látszik, mivel a regény földrajzilag és időbelileg egyaránt pontosan meghatározott területen (Szenttamáson) játszódik, na meg azért is, mert egy bizonyos fejlődési folyamatot is ábrázolni kíván: Gallai egyre fokozódó beleríngatózását az álomvilágba és ezt követő hirtelen felébredését. E folyamat megmutatása képezi különben a *Virágos Katona* gerincét, ám ahhoz, hogy igazán kiteljesedjék, feltétlenül „álmom” és valóság határozottabb elkülönítésére és szembeállítására volna szükség, olyasvalamire, ami „valószerűvé valóságábrázolás” nélkül nehezen képzelhető el.

Ugyancsak ehhez kapcsolódva vetődnek föl Török Ádámnak, Gallai

barátjának és magatartásbeli ellenlábásának meglehetősen valószínűtlen vonásai is. Annak hangsúlyozása mellett, hogy e két regényalak egymáshoz való viszonya, alapvető beállítását tekintve, nagyon is lényeges dolgot fejezhetne ki — azaz, nyilvánvalóan naiv bemutatása ellenére, ki is fejez valamelyest. Török Ádám ugyanis a valóság elleni lázadás másik, szintén zsákutcába vezető útját járja, a valósággal való szembe fordulását, anélkül, hogy ez a valóság (a „világ”) megváltoztatására irányuló törekvését is jelentené. Török Ádám bűnöző lesz, lop, rabol, majd gyilkosságba sodródik, Gallaihoz hasonlóan ugyancsak beletörődni nem tudó alkatából eredeztethetően, olyképpen, hogy róla szólva megint csak indokoltnak látszik a „káromkodott vagy füttyörészett” emlegetése. Úgy is mondhatjuk, Gallai „füttyörészésével” szemben ő képviseli a „káromkodást”, sőt a „potenciális-művész” Gallai kiegészítő ellentétként, „potenciális forradalmárként” is jellemezhető. Akkor is, ha nem annyira igazságérzete, hanem pusztá cselekvéskényszsere tör felszínre belőle a Váry parádés-kocsisának arcára mért ostorcsapásban éppúgy, mint a tehetősebb gazdák és kereskedők kifosztásában. Török öntudatlan „forradalmisága” azonban annyira csírájában rejlő, még csak nem is igazán „rózsasándori” betyármagatartás, hogy semmiképp se szólalhat meg minden átmenet nélkül valódi forradalmárként, nyilvánvaló „ideológiai töltetről” tanúskodón, úgy, ahogyan ezt hallhatjuk tőle, amikor a katonai szolgálat elől készül elmenekülni: „A dolgok léteznek, akkor is, ha nem gondolsz rájuk. És létezik ez a háború is, ahol, ha hagyod, hogy elvigyenek, egy szép napon hasba lőnek, s te még azt se tudod, hogy miért. Ezt akard? Gondolkozz egy kicsit.” Akárhogy nézem is, szabályszerű agitálás ez. Annyira, hogy úgy tűnik, Gion itt voltaképpen kivette figurája szájából a szót, hogy helyette kezdjen beszélni. Nyilvánvaló, bár kevésbé szembetűnő ellentmondás Török Ádám alakjával kapcsolatban az is, hogy nem tudjuk, mi az, ami az általa gyámoltalannak tartott Gallaihoz vonzza, s ugyanígy azt is nehezen hihetjük el róla, hogy mindig egyedül végrehajtott büntetteibe épp akkor avatja be, amikor már rég tudja, hogy mint segítőtársra nem számíthat rá. Török magatartását ugyanis annyira az „erő logikája” határozza meg, illetve az általa képviselt típus annyira nem viseli el a gyengeséget (vagy inkább mindazt, amit annak érez), hogy pusztá társtalansága nem magyarázza meg ezt a ragaszkodást, úgyhogy, még ha fel is tételezzük, hogy Török Ádámnak netán csodálóra is szüksége van, vagy akár arra is gondolunk, hogy „az ember ellentmondásokkal teli lény”, akkor is csak oda lyukadhatunk ki, hogy a két figura összeforrottsága alaposabb motiválást követelt volna. Jóval zavaróbb ennél, hogy Török, ez a „magányos farkas”, oly hosszú ideig működhet bűnözőként úgyszólván háborítatlanul. Gallai közlése ugyanis, miszerint „Török Ádám sokkal ravaszabb annál”, semhogy hurokra kerüljön, csak akkor lehetne igazán meggyőző, ha Gion valami bizonyítékát is nyújtja regényalakja ravaszságának, s nem csupán ennyit mond el róla, hogy időnként leüt valakit — mintha ezt bármikor megethetné valahányszor pénzt kell szereznie. Túlságosan is naív olvasói hitet igényelnek ezek a kellőképpen alá nem támasztott mozzanatok, s ezért alighanem igaza van Varga Istvánnak, amikor megjegyzi, (*Üzenet*, 1974. 2. sz.) hogy a *Virágos katoná* bizonyos vonásai ifjúsági regényre emlékeztetnek. Magam is éreztem ezt olvasása közben, bármennyire nem annak készült is, és bár-

mennyire több is annál végeredményben, mivel ez a „több” érezhetően éppen ezek miatt az „ifjúsági vonások” miatt nem tud igazán érvényesülni. Azok miatt a leegyszerűsítések miatt, amelyeket olyan történések esetében se lehet mindig Gallai egyszerűsítő látásának tulajdonítani, ha az ő elbeszéléséből szerzünk róluk tudomást, s ugyanezért nehéz a *Virágos katonát* maradéktalanul „nagykorú regénynek” tekinteni és minden vonatkozásában komolyan venni. Gondolati mondanivalójára figyelve éppúgy érvényesnek látszik ez, mint ha századeleji valóságunk egy darabjáról festett korképnek tekintjük inkább. Az a mondanivaló ugyanis, ami valóság és illúziók viszonyában jut kifejezésre, végső fokon nem annyi, hogy valami történelmi lepelbe burkolt, de a mának szóló „üzenetként” igazán izgalmas lehessen, korképként viszont éppen valószerűtlenségei és leegyszerűsítései miatt nehezen elfogadható. Ez utóbbi főleg azért sajnálható, mert a regényben ábrázolt kor olyan történelmi pillanatot jelöl, amelyről nagyon is érdemes regényt írni és regényt olvasni.

Persze a benne megmutatott emberi sorsok révén, sokszor éppen az anekdotaszerű mozzanatoknak köszönhetően, itt-ott így is megcsillan a szövegben valami a történetiségből, akár az egyes nemzetiségi csoportok egymáshoz való viszonyával összefüggésben is, bizonyos későbbi történelmi események csíráit sejtetően, ezek a mozzanatok azonban jobbra esetlegesnek hatnak csak, nem igazán módszeresen fölfeljesztettek ahhoz, hogy a *Virágos katonát* a ma vagy inkább a közelebbi múlt gyökereit feltáró műnek tekinthessük. A benne megtalálható világ nem csupán túl szűk ehhez, hanem túl önkényes is, ám ez az önkényesség mégsem olyan fokon telített termékenyítő írói fantáziával, hogy a valóság valamiféle „művészi átlényegítéséről” beszélhetnénk. Talán nem is annyira a színesebb, varázsosabb légkört teremtő írói fantázia az, amit ilyen „szuverén költői világ” keresése esetén mindenekelőtt hiányolhatunk, hanem inkább az a tudatosan választott írói alapállás és meghatározott koncepció, melynek révén, ha következetesen tartja magát hozzá a szerző, nyilván mesevilágot termő fantáziáját is fokozottabb mértékben sikerül kibontakoztatnia — arra a „szájhagyományra” építve, amire különben is a leginkább támaszkodik. Lényegéből fakadóan ugyanis a *Virágos katona* elsősorban egyfajta „néplelket” megragadó regény lehetőségeit rejti magában, olyanféle „folklorisztikus” prózáét, amelyet a legmagasabb szinten Tamási Áron *Ábele* képvisel a magyar irodalomban, vagy a mai jugoszláv prózában Miodrag Bulatović az *Égre száll a vörös kakassal*, amelynek Muharemével az álmodozó, fantáziajátékra hajlamos Gallai még bizonyos távoli rokonságot is tart. De akár még Kazantzakis *Zorbásza* is eszünkbe juthat, arra az inkább mítoszt teremtő, mint romboló irodalmi vonulatra emlékeztetően, amely felé, szerzője tehetségének jellegéből adódóan, Gion regénye, félénken, mondhatni öntudatlanul tendál. Csak hát az efféle irodalom gyakran szándékoltan naiv hangja mögött valójában rendkívül körültekintő rafinált építkezés rejlik, sokkal nagyobb fokú megtervezettség, mint amit a *Virágos katona* esetében tapasztalhatunk.

Gyenge regény lenne tehát a *Virágos katona*? Korántsem. Mindössze arról van szó, hogy több irányú kiteljesületlen lehetőségei akarva, nem akarva arra készítették, hogy a könyv fogyatékoságaira figyeljek inkább. Irodalmunk egészének szintjét szem előtt tartva pedig semmi-

képp se tekinthető gyengének — akkor se, ha Gion eddigi teljesítményeit figyelembe véve nem jelent előrelépést. Gion három korábbi, könyv alakban is megjelent „felnőtt” regényéhez hasonlítva ugyanis, feltétlenül a *Virágos katona* az a regény, amelyben a szerző alkati sajátosságai többnyire hibákként mutatkoznak meg. Azokra a „valószínűtlenítő” vonásokra gondolok, amelyek többé-kevésbé valamennyi Gion-regényben megvannak, s amelyek a *Kétéltűek a barlangban* és az *Ezen az oldalon* esetében, a két mű eleve zártabb világának köszönhetően, nem zavaróak, sőt légius költőiségükkel egyéni hangot s harmóniát is teremtenek, míg a *Testvérem, Joábbb*, ha helyenként bele is ütközik a valóságba, a regény határozottabb koncepciójának köszönhetően kevésbé szembetűnőek. Itt, a *Virágos katonában* viszont a kellő súllyal bírósági és összefogó alapgondolat hiánya folytán, túlságosan is „meztelenül” mutatkoznak meg, egyenetlenné, szétesővé is teszik a regényt. Olyképpen, hogy annak heterogén elemeit csak a szerző közvetlenül egyszerű, s mindig lebilincselő stílusának sikerült valamelyest egybeolvasztania — végső fokon belefeledkezésre készítő, élvezetes olvasmányt eredményez.

Ezért merülhet föl, hogy talán nem kellett volna ennyire „szétszedni” a regényt. Ámbár egy mű értékei akkor mutatkoznak meg igazán, ha képes kibírni ezt a fajta „szétszedést”.

*

Nem minden tekintetben állja ki a boncolást Deák Ferenc *Aszály* c. regénye sem.

Deák is történelmi regényt írt. Nagyjából ugyanarról a korról, mint Gion, a XIX. század utolsó és a XX. első éveiről. És ugyancsak Gionhoz hasonlóan, szintén szülőhelyéről, a bánáti Magyarittabé falujáról, nincstelen szegényparasztjainak létfenntartásáért folytatott küzdelmeiről. Amennyiben történelmi regényen elmúlt korok valóságának hiteles életre keltését értjük, Gionéhoz viszonyítva sokkal történelmibb Deák műve. Nem csupán az ábrázolt kor és hely valóságelemeinek gazdagabb megmutatása eredményeként, hanem az összetettebb ábrázolóeszközöknek, mindenekelőtt a nyelvnek köszönhetően is. Akkor is, ha oldalain olyanféle árnyaltsággal, amilyen az alábbi szövegrészletet jellemzi, viszonylag ritkán találkozhatunk:

„Már megvette a borítékot, bélyeget is rá, amikor eszébe jutott Karola. Ez a szerencsétlen asszony mennyire hisz benne, mennyire ragaszkodik a látogatásához. Különösképpen ahhoz, hogy itt telepedjen meg és vállaljon hivatalnoki munkát, vagy legyen törvényszéki tudósító. Te jó ég! Ez olyan nevetséges! Mert: miért nem jelentkezett ő éve-kig Karolánál, amikor a közelében volt? Nem azért-e, mert szégyellte, hogy a nagy álmódzóból, a pesti izgága, forró fejű ifjúból kis kántortanító lett? És hát azért émelygett a gyomra, amikor a pesti szélhámosok kis inasait itt látta jeleskedni. Ezek itt elsők voltak a porondon. No, persze, Karola a testvérét látta benne, nem a vidéki, évi hat-nyolcszáz koronát kereső kántortanítót, aki soha nem nősült, aki megkese-redett, és már pontosan azt se tudta: valóban akarja-e azt az útlevelet.

Karola siratta, könyörgött neki, marasztalta, mert senkije sincs. A férje rettenetesen idegen ember a házban. Olyan, akivel nem szívesen

társalog, de... És ez az: Karola is ugyanazt teszi, mint ő! Megadja magát. Mert hogy elhagyta a falut, az még nem lázadás a sors ellen. Ez egyszerűen szokás dolga. A tanítók egy része vándorol. Nem fogja őket a hely. Nem lelik az igazi iskolát, az igazi táblát, az igazi diákokat. Önmagát nem leli Komlóssy Elek. Az nem zavarná, hogy valakinek felelősséggel kell tartoznia, sőt a kötelesség egyenesen kívánatos dolog az ő esetében. De az, hogy a felelősség a legnagyobb jóindulattal se nevezhető TARTALOMnak, a szó legmélyebb értelmében megrémisztette. Karola is azért Vinczehidyné, mert üres. Ő megkísérelte megtölteni a maga lelkét: nem sikerült. Se Debrecenben, de Pesten se. Pedig talán Debrecen adhatott volna neki valamit, ott szerelmes volt. Meg volt néhány olyan ember, aki eszményképnek kitűnően megfelelt volna. Aztán rájött, hogy a rokonszenv mégse a dolgokkal való azonosulás egyetlen alakja. Politikával Pesten kezdett foglalkozni. Nagyon fűtötték az „eszmék”. Különösképp a Várkonyi körüli emberek táplálták benne a tüzet. Nincs borzasztóbb, mint megérezni, hogy egész idő alatt nem figyelsz a világra. Magadra se nagyon. Miféle lángolás volt hát az, amikor Várkonyi 1897-ben Ceglédre hívta pártjának alakuló gyűlésére, és ő el is indult, de soha nem érkezett meg. Elment abból a világból, hogy gyakorlatilag érezze mindazt, amit Várkonyiékkal a Földművelőben haragtak. Inkább szóban, mint betűben, inkább vidéken, mint Pesten.

Öreg lettem. Öreg és üres.

Még nem rendelte meg az ebédet.

A levéllapot kiterítette, írószerszámot kért, de nem használta. Nézte a papírlapot és gondolatban ott volt Somogyi Imrénél az ittabéi községházán.

Látta a bíró kalamárisát és a tollat is... és látta a bíró barna, vas-tag ujjait meg a barna arcát.

Mit írjon ő ennek az embernek arról, amit Ő SEM ÉRT?”

Mennyi minden megmutatkozik ezen a másfél oldalon! Választásom azonban nem csupán a gazdagság miatt esett a fenti részletre, amely éppen kiemelkedő szintje folytán nem is igazán jó példa a regény nyelvének bemutatására. Akadhatott volna e célra megfelelőbb részlet is, mondjuk egyike-másika azoknak a tömör, meglehetősen nagy terhet viselő, a paraszti figurák esetében kristálytisztá népnyelven és sohasem népieskedőn megszólaló, az „úri” szereplők megmutatásakor pedig körültekintő, alig sejtetett archaizálással megírt, légkörteremtő párbeszédeknek, amelyekkel itt, Komlóssy Elek tudatába pillantva, nem is találkozhatunk. Komlóssyt viszont nemcsak azért nem mellőzhettem, mert a regény leginkább belülről ábrázolt figuráját jelenti, hanem mert ez a regényalak a könyv ki nem teljesedett lehetőségeit is elének vetíti. Bármennyire lépten-nyomon tetten érjem ugyanis hajlamaimat az „énregény” favorizálására, Komlóssyt szemügyre véve egyszerűen képtelen vagyok nem arra gondolni, hogy alighanem ez a „túloldalról érkezett”, valaha bizonyos küldetéstudattal áthatott, s a falu népének sorsát átérző, de a körülötte élőkön segíteni nem tudó, önmagával mindinkább meghasonló, majd őrhelyét is elhagyó kántortanító előtérbe állítása jelenthette volna az igazi feladatot Deák számára. Olyanféle beállításra gondolok, ami lehetővé tette volna, hogy a benne ábrázolt világot egy ember intenzív átélésében ismerhessük meg, s ami nem csupán összefüggőbb, egységesebb regényt eredményezhetett volna, hanem fel-

tétlenül hozzájárulhatott volna valami határozottabb mondanivaló kibontakoztatásához is. Vagy akár a „mondanivalótlanság” feledtetéséhez, „minőségi meghaladásához” teremthette volna meg a feltételeket.

Deák regényét olvasva ugyanis mindenképpen az igazi mondanivaló elmaradása a szembetűnő és hiányérzetet keltő. Függetlenül attól, hogy az „énregény” mindenképpen csak egyikét jelenthette volna a kibontakoztatási lehetőségeknek, s hogy természetesen az is a lehetőségek egyike, amit Deák választott. Mármost az, hogy, feltehetőleg hiteles dokumentumokra támaszkodva, egyszerű krónikásként, rövid, sokszor önálló novellákra emlékeztető fejezetekre tagolt, s központi figurák nélküli, hol egyik, hol másik alakját előtérbe helyező regényben számoljon be egy bánáti falu életéről a századforduló idején. Mindenekelőtt népének, kezdetben kilátástalan perrel folytatott, majd az erőszakos földfoglalás kétségbeesett kísérletében végződő harcáról a termékeny Jorgován-pusztá birtoklásáért, valamint aratósztrájkokról, a Bega évenkénti áradásairól, menet közben formálva meg olyan életteli figurákat, mint amilyen a városi munkásmozgalomba is belekóstolt Radnai István, vagy a tulajdon fékezhetetlenségének veszélyeit előre megérző, de indulatait mégis egészen a tragédiáig követő Simon Péter, Ittabé „népvezéri” szerepbe csöppenő fiatal falubirája. Nincstelenségük ellenére is rátarti, „nyakas kálvinista”, nyereségbe burkolózó és kirobbanásra minden pillanatban kész szegényparasztok sora bontakozik ki így a szemünk előtt, megtremtőiként, s teremtményeiként is annak a sivár és kilátástalan környezetnek, ahol, mint azt a fiatal Baráth Imre tiszteletes szimbólumnak tetsző példája illusztrálja, még az álmok is elmaradnak az újonnan érkezett mellől. E regényalakoknál némileg talán halványabb ábrázolásban találjuk meg a könyvben, a földbirtokosok és „megyei urak” nagy számban felvillantott portréit, az összképet tekintve azonban így is valóságos kis keresztmetszeteként a korabeli vidéki társadalomnak, gyakran minden vázlatosság ellenére is jól körvonalazott arcélekkel, amint azt különösen a kiszolgáltatottakkal titokban együtt érző, de érdekükben semmit sem tevő, tunyaságba süppedt Hertelendi járási főjegyző vagy megyei kollégája, a talpnyaló és piperkőc Vinczehidy esetében tapasztalhatjuk. E figurák elevenségéből főleg a túlságosan bejáratottnak tetsző mikszáthi—móriczi ábrázolóeszközök jelenléte von le valamit, vagy éppen azért hatnak közülük némelyek a többinél erőtlenebbnek, mivel a kizsákmányolók és „népnyúzók” bizonyos stereotip vonásait is érezzük rajtuk. Főleg Jenovay földbirtokos és a félelmetes Fodor botosispán esetében látszik érvényesnek ez, nyilván azért, mert társadalmi helyzetükből, illetve szerepükből fakadó tulajdonságaikat Deák elmulasztotta egyéni sajátosságokkal ellensúlyozni, nem okvetlenül „emberies”, de mindenképpen *emberi* vonásokkal felruházni őket. Regényének krónikaszerűsége pedig helyenként anekdotázásba is átcsap, nyilván szükségyszerű követekzményeként az epizódokra tördeltségnek, helyenként meg éppen kedélyeskedő is lesz ez az anekdotaszerűség, legkirívóbban a lázongó faluba vezényelt huszárkülönítmény borba fulladó látogatásának leírásakor. E részlet mögött egyébként nyilvánvaló a könnyebb, magát kínáló megoldás megragadása, és ugyanígy a bonyolultabb ábrázolási feladatok előli meghátrálásra vall bizonyos események vázlatyszerűsége is, vagy éppen leírásának félbemaradása, amire leginkább az aratósztrájkról szóló részlet befejezetlensége

szolgáltat példát. Ilyen megoldások következtében aztán sokszor csak tudomást szerzünk arról, hogy a faluban vagy a falu körül ez vagy az történt, ami inkább csak mennyiségileg gazdagítja a képet, anélkül, hogy elmélyítené, vagy éppen szerkezetet, összefüggéseket föltáró modellé tenné.

Persze, a „minőségbe való átcsapás” elmaradása ellenére szó sincs arról, hogy az *Aszály* holmi adat- vagy tényhalmaz lenne csupán, sőt a történelmi múlt egy darabjáról felrajzolt kép különösen akkor hat árnyaltnak és hitelesnek, ha Gion *Virágos katonájának* stilizáltan leegyszerűsített valóságképehez hasonlítjuk. Ebben az esetben feltétlenül Deák javára billen a mérleg. Főleg azért, mert a regényében olvasottak valószínűbb benyomást keltenek, jobban megfelelnek mindannak, amit erről a korszakról irodalomnak és történetírásnak köszönhetően tudunk. Lényegesen eltérő fényben mutatkozik meg azonban ugyanez a regény, ha arra gondolunk, hogy csupa olyan dologra bukkanhatunk benne, amiről eddig is tudtunk, legfeljebb nem Magyarittabé kapcsán szereztünk róluk tudomást, amiért is végeredményben az derül ki, hogy az *Aszály* csak annyiban „történelmibb” a *Virágos katonánál*, amennyiben lapjairól realiztikusabb valóságkép tárul elénk.

Kérdés viszont, elég-e ennyi. Elég-e ahhoz, hogy egy regényből történelmi regény lehessen? Elegendő-e történelmi regényhez annyi, hogy egy író elhatározza, regényben dolgozza fel szülőhelyének múltját, illetve annak egy szakaszát, ha egyéb célja sincs ennek megírásánál? Ha csupán a *mának* ír a múltról, anélkül, hogy a múltból írva a *máról* is írna? Vagy talán úgy is feltehető a kérdés, hogy minden olyan regény történelmi-e, amely a múltban játszódik (természetesen az író jelenéhez viszonyított múltra gondolok), vagy csak az olyan alkotás, amelyben a múlt meghatározott cél érdekében lesz regénytemává. E kérdések külön megválaszolása, úgy tűnik, szükségtelen is, viszont a múltból szóló, de a jelenre vonatkozó mondanivaló történelmi regényben különbözőképpen is benne rejtőzhet. Nem csak abban az esetben, ha a történelem valamiféle álrúhat jelent, olyanformán, hogy a *mának* egyik-másik sajátosságával rokon helyzetet keresünk benne (akár azért, hogy a mai valóságnak egy egyszerűbb képletét, modelljét teremtsük így meg, s ily módon zavartalanabban példálózhatunk, vagy pusztán az érdekesség kedvéért, nemegyszer még a történelmi eseményeket is ennek érdekében formálva át), hanem akkor is, ha mindenféle közvetlen célozgatástól mentesen, a múltnak azokat az eseményeit vagy sajátosságait igyekszünk kiragadni, illetve megragadni, amelyeknek hatásai valamilyen fomban ma is megtalálhatók. Olyankor tehát, ha ezek a múltbeli események és életkörülmények a „ma gyökereinek” tekinthetők, s mint ilyenek, ma is megtalálható emberi magatartásformák meghatározóiként élnek tovább, gyakran negatív társadalmi jelenségeket, visszahúzó hatásokat eredményezve. Ilyen megnyilvánulások eredetéhez viszonyuló regény esetében, maga a gyökérfeltárása, s ezen át az utóhatásként élő jelenségek lemezelenítése, „demisztifikálása” jelenti a mondanivalót, úgy tűnik, az „áltörténelmi” regények üzeneténél sokkal „történelmibbet”. Sőt, ha szigorúan értelmezzük a történelmi regény fogalmát, kézenfekvőnek látszik, hogy éppen a mondanivaló és a történetiség szorosabb egybefonódottságából adódóan, elsősorban az ilyen regényt kell történelmi regénynek tekintenünk. Akkor is, ha személy szerint

(főleg olyan művekre gondolva, mint Déry Tibor *A kiközösítő*, vagy Meša Selimović *A dervis és a halál* c. műve) nagyon is hajlamos vagyok éppen az áltörténelmi regényt igazán korunk kérdéseire választ kereső, ízig-vérig mai műfajnak tartani. Deáknál viszont inkább a szorosabb értelemben vett, gyökerkereső történelmi regényt szerettem volna megtalálni, miután az eleve nyilvánvaló volt, hogy az áltörténelmit nem találhatom. Keresésem azonban nem járt sikerrel — mindenekelőtt alighanem azért, mert amit Deák számunkra Ittabé múltjából megmutat, túlságosan is általános és ismert, semmiképpen se olyan, hogy igazán felfedezésnek vagy tettenérésnek hasson.

Az ugyanis, ami Deák könyvében „újnak” mondható, konkrét információként, „tény szerint” új csupán, amennyiben korábban (mint jómagam is) nem ismertük Magyarittabé történetének a regényben feldolgozott szakaszát, vagy általában a falu történetét, ez a múlt azonban, a regény tagadhatatlan kvalitásai ellenére, mégiscsak Magyarittabé múltja maradt, anélkül, hogy jelentőségében kiszélesedve, *múltunk* is lehetne egyben. Akár a világosan körvonalazott mondanivaló jelenléte folytán, akár az egyediség minőségi meghaladása következtében. Mert hát végső fokon az is elképzelhető, hogy valamely mű szerzője olyan jól mond el valamit, hogy mellékesnek érezzük, miért is mondja el. Ilyen kivételes „művészi csodának” számító esetben persze nem lenne helye semmiféle, a műtől elválasztható külön mondanivaló számonkérésének — egyszerűen azért, mert (bármilyen nehéz legyen is ezt illetőleg a mércét meghatározni) feltétlenül létezik a művészi megvalósulásnak egy olyan foka, amelyen túl maga a színvonal a mondanivaló.

*

Félreértés ne essék, nem remekműveket akartam számon kérni. Gion Nándortól éppúgy nem, mint Deák Ferentől. Már csak azért sem, mert remekművek alkotása sohasem szándék kérdése. Ugyanakkor azonban úgy érzem, cseppet se véletlen, hogy mindkét regény bírálói között akadtak olyanok, akik ifjúsági regényt emlegettek, amit Gion esetében regényének egyszerűsítő naivitása tehet indokolttá, Deákéban viszont a mondanivaló hiánya, a puszta krónikaszerűség kölcsönöz bizonyos történelmet vagy inkább helytörténetet népszerűsítő ismeretterjesztő jelleget, s eredményez egyfajta „kiskorúságot” — annak ellenére, hogy egyik regény se ifjúsági regénynek készült, hanem csak ilyenre sikerült inkább. Elkerülni viszont ezt az ifjúsági jelleget csakis kétféleképpen lehetett volna. A már említett minőségi meghaladás révén, ami persze „elméleti” lehetőség csupán, vagy pedig meghatározott mondanivaló segítségével, amelynek feszítőereje esetleg a minőségi meghaladást is meghozhatta volna valamiképpen. Kérdés azonban, hogy Gion és Deák előtt akár az utóbbi, mindenképpen járhatóbb út is nyitva állt-e igazán. Kiadónk ugyanis tartományunk múltjáról szóló történelmi regényre írt ki pályázatot néhány évvel ezelőtt, történelmi regényt írni viszont, amint erre már történt utalás, lényegében kétféle „recept” szerint látszik lehetségesnek. Vagy úgy, hogy van mondanivalónk és kerítünk hozzá egy darab történelmet, vagy pedig úgy, hogy van egy darab történelmünk és ehhez kerítünk mondanivalót. Hogy e két módszer közül melyik az ígéretesebb, annak kapcsán elég arra emlékeztetni, hogy

a mondanivaló vagy megvan vagy nincs meg, szándékos keresése ritkán szokott csak kincseket felszínre hozni. Maga a pályázat viszont nem csupán a történelmi regényt mint feladatot határozta meg, elkerülhetetlenül a „mondanivalókeresés” felé terelve pályázóinkat, hanem a szó földrajzi értelmében a „történelemdarabot” is körülhatárolta, eleve leszűkített választási lehetőséget adva csak alkotóinknak. Érthető hát, hogy közülük ki-ki a maga módján próbált feladatának eleget tenni. Gion láthatólag keresve és találva is valamit, még ha túl általánosot is és mindenképpen olyat, hogy kifejezéséhez nem nagyon volt szüksége történelemre, a drámaiban oly igényes és gyakran rendkívül izgalmas mondanivalójú Deák viszont úgy, hogy végül is megelégedett a pusztá múltidézással.

Történelmi regényre kiírt pályázatunk tehát, ezek szerint nem eredményezett igazi történelmi regényt. Legalábbis a két eddig megjelent regény alapján ez a benyomásunk. Valamiféle mérleget készíteni e vállalkozás eredményéről persze csak akkor lehet majd, ha Gobby Fehér Gyula, illetve Burány Nándor befutott, de még kéziratos regényét is kezünkbe vehetjük.